

РОЗДІЛ VI. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНОЛОГІЇ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 342.922

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ УКРАЇНСЬКОГО ТА ЗАРУБІЖНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Дорохіна Ю.А., к.ю.н., доцент

Національна академія управління

Стаття присвячена аналізу норм кримінального законодавства деяких зарубіжних країн, що передбачають кримінальну відповідальність юридичних осіб.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, юридична особа, зарубіжне законодавство.

Дорохіна Ю.А. СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИНСТИТУТА УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ УКРАИНСКОГО И ЗАРУБЕЖНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА / Национальная академия управления, Украина

Статья посвящена анализу норм криминального законодательства некоторых зарубежных стран, которые предусматривают криминальную ответственность юридических лиц.

Ключевые слова: криминальная ответственность, юридическое лицо, зарубежное законодательство.

Dorokhina I.A. COMPARATIVE ANALYSIS OF INSTITUTE OF CRIMINAL RESPONSIBILITY OF LEGAL ENTITIES OF UKRAINIAN AND FOREIGN LEGISLATION / National academy of management, Ukraine

The article is devoted to the analysis of norms of criminal legislation of some foreign countries which foresee criminal responsibility of legal entities.

Key words: criminal responsibility, legal entity, foreign legislation.

Актуальність теми дослідження пов'язана з тим фактом, що в теоретичному плані проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб досить дискусійна. На наш погляд, безумовно, корисним буде вивчення зарубіжного досвіду в цій галузі, а також виявлення конкретних практичних переваг та досягнень при введенні в дію інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Сьогодні інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб існує у законодавстві Австралії, Англії, Бельгії, Угорщини (з 2001 р.), Данії, Ізраїлю, Ірландії, Ісландії (з 1998 р.), Канади, КНР (з 1997 р.), Люксембургу, Нідерландів (з 1976 р.), Норвегії (з 1991 р.), Польщі (з 2002 р.), Румунії (з 2004 р.), Словенії (з 1999 р.), США, Фінляндії (з 1995 р.), Франції (з 1992 р.), Швейцарії (з 2003 р.), Шотландії. У пострадянських країнах на законодавчому рівні закріплено відповідальність юридичних осіб у Кримінальних кодексах Молдови та Литви. У деяких інших державах (Германії, Швеції) встановлена так звана "квазікримінальна" відповідальність юридичних осіб.

Звернемося до детальнішого аналізу норм кримінального законодавства деяких зарубіжних країн, що передбачають кримінальну відповідальність юридичних осіб. Для зручності пропонується наступна схема розгляду: 1) за яких умов настає кримінальна відповідальність юридичних осіб; 2) за які види правопорушень передбачена кримінальна відповідальність юридичних осіб; 3) види кримінальних покарань для юридичних осіб.

Так, у Кримінальному кодексі Нідерландів [1] цьому питанню присвячена ст.51, де закріплено, що кримінальні діяння здійснюються як фізичними, так й юридичними особами. Якщо кримінальне діяння здійснюється юридичною особою, то в кримінальній справі може бути винесене рішення про покарання й про запобіжні заходи в межах закону: 1) відносно юридичної особи; 2) відносно осіб, які дали завдання на здійснення діяння, а також відносно осіб, які фактично керували цим діянням; 3) спільно проти осіб, зазначених в підпунктах.

Відмінною рисою Кримінального кодексу Нідерландів є наступне – у кодексі відсутні чіткі критерії для визначення, у яких випадках правопорушення вважаються здійсненими юридичними особами. На наш погляд, це є важливим недоліком, оскільки може провокувати проблеми в правозастосовній діяльності, а саме – проблеми кваліфікації.

У кримінальному праві Нідерландів передбачається, що рішення щодо здійснення або невиконання будь-якої дії, а також її схвалення, повинно виходити від юридичної особи (в більшості випадків від керівництва). Якщо правопорушення вважається здійсненим юридичною особою, переслідуватися й нести відповідальність може не лише юридична особа. Окрім або замість неї переслідуватися й нести відповідальність можуть ті, хто безпосередньо дав наказ виконати дії, які призвели до правопорушення, а також ті, хто цими діями керував. Такими вважаються особи, що володіють повноваженнями приймати рішення щодо здійснення або невиконання будь-якої дії, а також її схвалення. У разі бездіяльності проводиться перевірка, чи прийняла особа всі необхідні дії, які знаходяться в її компетенції щодо запобігання цих дій або свідомо йшла на ризик та до заборонених дій [2].

Верховний суд Нідерландів запропонував наступні критерії щодо визначення, коли юридична особа може нести кримінальну відповідальність за дії своїх співробітників: по-перше, корпорація повинна бути спроможна визначити, чи мав співробітник поступати таким чином; по-друге, дії співробітника мають припадати до категорії дій, звичайно прийнятних для корпорації, а, отже, такі дії можна розглядати як звичайну ділову практику компаній.

За голландською правовою системою кримінальна відповідальність юридичних осіб визнається у разі, коли юридична особа повністю контролює дії співробітників й, таким чином, має можливість запобігти протиправним діям. Відповідно до кримінального законодавства Нідерландів юридична особа може бути притягнена до відповідальності за скоєння будь-якого злочину, хоча практика визнає й деякі виключення (наприклад, статеві злочини). У систему покарань щодо юридичних осіб входять здебільшого штрафи.

Більш розгорнуто питання кримінальної відповідальності юридичних осіб висвітлено в Кримінальному кодексі Франції (редакція 1992 р.). Згідно зі ст.121-2 КК Франції, юридичні особи, за винятком держави, несуть кримінальну відповідальність у випадках, передбачених законом або регламентом, за протиправні діяння, які здійснені у відношенні до них їх керуючими органами або представниками. Органи місцевого самоврядування підлягають кримінальній відповідальності лише за протиправні діяння, здійснені при виконанні делегованих повноважень. Кримінальна відповідальність юридичних осіб не виключає кримінальної відповідальності фізичних осіб, виконавців, які були співучасниками вчинення злочину [3].

Таким чином, як зазначає Н.Е. Крилова, згідно з французьким законодавством кримінальна відповідальність юридичних осіб за своєю суттю є додатковою (лише разом з фізичними особами, а не замість них), обумовленою (злочинне діяння повинне бути здійснене на користь юридичної особи, його керівництвом або представником), а також спеціальною (лише у випадках, спеціально закріплених законом або постановою) [4].

Французький Кримінальний кодекс дозволяє відповідальність юридичних осіб щодо широкого кола злочинів, серед яких: злочини проти людства; посягання на життя й на недоторканість людини; виготовлення, імпорт, експорт, перевезення, зберігання, продаж наркотичних речовин; створення ситуацій, небезпечних для інших осіб; проведення експериментів на людях; дискримінація фізичної або юридичної особи; створення умов праці й проживання, несумісних з людською гідністю; посягання на приватне життя; економічні злочини; крадіжки; шантаж; шахрайство; зрада, шпигунство, змова; тероризм; корупційні правопорушення та багато ін.

За Кримінальним кодексом Франції щодо юридичних осіб застосовуються наступні покарання (ст.131-37, ст.131-39): штраф (максимальний розмір штрафу, дорівнює п'ятикратному розміру штрафу, передбаченому щодо фізичних осіб); припинення діяльності юридичної особи (не застосовуються до юридичних осіб публічного права, щодо яких може бути застосована кримінальна відповідальність, до політичних партій та об'єднань або професійних спілок, до профспілкових організацій); заборона, остаточна або на термін не більше п'яти років, здійснювати прямо або опосередковано один або декілька видів професійної або суспільної діяльності; взяття на строк до п'яти років під судовий нагляд (також не застосовується до

юридичних осіб публічного права, профспілок, політичних партій); закриття, остаточне або на термін не більше п'яти років, усіх філій, однієї, або декількох філій юридичної особи, які використовуються для здійснення протиправних дій; заборона, остаточна або на строк до п'яти років, здійснення операцій з державними організаціями; заборона, остаточна або на термін не більше п'яти років, залучення заощаджень населення; заборона на термін не більше п'яти років видавати чеки або використовувати кредитні картки; конфіскація предмета, який використовувався або призначався для здійснення злочинного діяння, або предмета, що був його результатом; афішування або оприлюднення винесеного вироку в пресі або будь-яким іншим способом.

Кодекс Франції містить положення, які стосуються рецидивів злочинів юридичних осіб, відкладення виконання покарання, а також положення щодо реабілітації юридичних осіб. Таким чином, схема кримінальної відповідальності юридичних осіб у Франції дуже схожа на схему відповідальності фізичних осіб.

З аналізу Кримінального кодексу Німеччини [5] можна зробити висновок, що юридична особа формально не визнається суб'єктом злочину, але до неї можуть застосовуватися будь-які кримінальні санкції. Німецьке законодавство провину юридичних осіб не регламентує. При визначенні кола співробітників, чиї дії є діями юридичної особи, застосовується, як й в англосаксонських країнах, принцип "ототожнення". За законодавством Німеччини, якщо протиправна дія представників або керівників юридичної особи порушує певні законні обов'язки юридичної особи або приносить фінансову вигоду юридичній особі (або мала це на меті), а також щодо протиправних дій співробітників компанії, які могли бути попереджені її керівником, тобто за відсутності належного контролю, застосовується система накладення штрафів не лише на фізичних осіб, але й на юридичні особи. Деякі вчені називають подібну конструкцію "квазікримінальною відповідальністю".

Подібна форма існує і у Кримінальному кодексі Австрії [6], де прямо не передбачена кримінальна відповідальність юридичних осіб, а йдеться лише про фізичних осіб. В той же час зазначається, якщо будь-яка юридична особа збагатилася за рахунок скоєння злочину фізичною особою або за рахунок майна, отриманого від злочину, то вона "засуджується до виплат грошової суми", відповідно вартості протиправного збагачення. Такою ж конструкцією скористалися Албанія, Іспанія, Латвія, Мексика, Перу. У законодавстві Бельгії [7] існує така форма, коли визнається кримінальна відповідальність працівника компанії, але, оскільки він діяв в межах корпорації, санкція (штраф) накладається на корпорацію. У цих випадках відсутня кримінальна відповідальність для юридичної особи у класичному її розумінні – покарання корпорації доповнює покарання фізичної особи.

У лютому 2010 року в Люксембурзі було прийняте законодавство, що вводить кримінальну відповідальність юридичних осіб. Ці зміни стосуються Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів Люксембурга. Нове законодавство вносить глобальні зміни до кримінального законодавства Люксембурга, оскільки до цього часу юридичні особи не несли кримінальну відповідальність за люксембурзьким кримінальним правом. Кримінальна відповідальність була можлива лише відносно керівництва компанії [8]. Нове законодавство набрало чинності 15 березня 2010 року, таким чином, юридичні особи несуть кримінальну відповідальність за злочини або правопорушення та не має значення, чи є юридична особа комерційною організацією чи ні. Таким чином, до кримінальної відповідальності може бути притягнута будь-яка юридична особа. Однак кримінальна відповідальність не розповсюджується на державні та муніципальні органи, а також компанії, які не мають юридичної правоздатності.

Кримінальна відповідальність юридичних осіб можлива за будь-який злочин, вказаний у Кримінальному кодексі Люксембурга та не виключає кримінальної відповідальності фізичних осіб. Кримінальна відповідальність розповсюджується як на компанії, зареєстровані в Люксембурзі, так і на компанії, зареєстровані за кордоном, але які здійснили правопорушення в Люксембурзі. Закон встановлює розмір санкцій для юридичних осіб [8; 9]. Одна з таких санкцій – накладення штрафу на юридичну особу. При встановленні розмірів штрафів щодо юридичних осіб законодавці зіткнулися з низкою питань, серед яких: надмірно високі штрафи у відношенні юридичних осіб, які порушують принцип рівності; правопорушення скоєні юридичними особами потенційно можуть нести більшу небезпеку ніж ті, що здійснили фізичні особи [10;

11]. Таким чином, було вирішено, що розмір штрафів щодо юридичних осіб складатиме від 500 до 750000 Євро. Проте за особливо небезпечні злочини, які спрямовані на суспільну небезпеку, фінансування тероризму тощо, штрафи можуть бути вище.

У поєднанні зі штрафами, кримінальна відповідальність юридичних осіб може бути у формі ліквідації компанії, якщо буде доведено, що юридична особа була спеціально утворена для скоєння злочину [12; 13]. Серед інших заходів відповідальності можна відзначити: конфіскацію майна; усунення від участі в певних видах діяльності тощо [14].

У Великобританії діяння визнається здійсненим корпорацією, якщо воно вчинено безпосередньо або за допомогою фізичних осіб, що її репрезентують [15, 15-20]. За англійським кримінальним правом юридична особа може відповідати за свої дії та бездіяльність. Вважається, що організація діє через своїх керівників і службовців. У справі "H.L. Bolton (Engineering) Co Ltd." проти "T.J. Graham & Sons Ltd." (1957 рік) лорд-суддя Денінг скористався порівнянням із людським тілом, аби спромогтись розмежувати руки (службовців) і мозок (керівників). На його думку, саме мозок можна ототожнити з контрольним розумом та волею компанії. Якщо вдасться довести наявність причинового зв'язку між мозком та руками, юридичну особу можна притягати до відповідальності.

В англійському кримінальному праві вперше засудили за просте вбивство з вини організації в грудні 1994 року. Вирок оголосили після трагедії в затоці Лайм-бей, коли загинуло два хлопчики і дві дівчинки, які зі своїми вчителями вирушили у подорож на каное до центру відпочинку. Директора Пітера Кайта і його компанію "OLL Ltd." звинуватили в простому вбивстві, через те що ця юридична особа не подбала навіть про найелементарніші заходи безпеки, оштрафувавши її на 60 000 фунтів стерлінгів, а Пітера Кайта засудили до трьох років ув'язнення [16].

У США питання залучення до відповідальності юридичних осіб регламентовані як у федеральному кримінальному законодавстві, так і в законах штатів. Наприклад, у ст.2.07 Зразкового Кримінального кодексу США 1962 р. передбачається відповідальність корпорацій, об'єднань і осіб, що діють або зобов'язаних діяти в їхніх інтересах [17, 60-65]. Кримінальне законодавство окремих штатів, зокрема Нью-Йорк та Огайо, також передбачає можливість притягнення будь-якої організації до відповідальності.

Злочини, вчинені від імені юридичних осіб, мають назву corporate crimes. За ці злочини відповідальність можуть нести як окремі фізичні особи (службовці та керівники юридичної особи), так і сама компанія.

Згідно з Кримінальним кодексом США юридична особа може нести відповідальність у наступних випадках: 1) злочин вчинено представником або найманим працівником компанії в рамках своїх трудових обов'язків; 2) проявляється злочинна бездіяльність у тому, що стосується виконання специфічного обов'язку, покладеного на компанію законом; 3) якщо злочин був дозволений, замовлений, вчинений одним із керівників компанії або якщо керівник знав про злочин.

Керівник компанії відповідає в кримінальному порядку особисто не тільки якщо він сам вчиняє злочин, керує ним, бере в ньому участь чи знає про нього, але і в тому випадку, якщо він не знає про злочин, однак міг або повинен був його попередити, оскільки він є відповідальною особою за дії своїх підлеглих. Так, у 1975 році по справі United States v. Park президент національної мережі супермаркетів був визнаний персонально винним за порушення санітарних правил у супермаркетах тільки тому, що був "відповідальною особою" корпорації і міг (повинен був) запобігти правопорушенню. Цей прецедент закріпив у кримінальному праві США доктрину "Responsible Corporate Officer Doctrine".

У 2006 році Конгрес США прийняв Закон проти необґрунтованого підвищення цін на бензин та інші види палива, згідно з яким юридичну особу може бути покарано в кримінальному порядку штрафом до 150 млн. дол. [18].

Однією з найгостріших проблем, що постають перед сучасною наукою кримінального права України, є розробка підстав та умов покладення заходів кримінальної відповідальності на юридичних осіб у зв'язку зі вчиненням злочинів уповноваженими ними суб'єктами в інтересах цих осіб. Особливої актуальності ця проблема набуває у зв'язку з прийняттям Верховною

Радою України 11 червня 2009 р. антикорупційних законів: "Про засади запобігання та протидії корупції", "Про відповідальність юридичних осіб за корупційні правопорушення", "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення". Зазначеними законами юридично закріплюються підстави для визнання юридичних осіб суб'єктами кримінальної відповідальності.

Традиційно вважається, що юридичні особи не можуть підлягати кримінальній відповідальності через складність або навіть неможливість визначення вини такої особи у вчиненні кримінального правопорушення. Також кримінальна відповідальність юридичних осіб не відповідає принципу особистої винної відповідальності і принципу індивідуалізації юридичної відповідальності і покарання [22, 8]. Слід зазначити, що першими актами міжнародного рівня, які фактично створили прецедент застосування кримінального закону до колективних суб'єктів є рішення Міжнародного трибуналу, який в ході Нюрнберзького процесу над нацистськими злочинцями визнав, що держава та її організації можуть бути суб'єктами міжнародних злочинів. Крім того, у 1978 р. Європейський комітет з проблем злочинності Ради Європи рекомендував визнавати юридичних осіб відповідальними за екологічні злочини, у 1985 році ця рекомендація була підтверджена Сьомим Конгресом ООН з попередження злочинності та поводження з правопорушниками, а у 2000 році в Конвенції ООН проти транснаціональної злочинності були визначені нові підходи в боротьбі з організованою злочинністю, де прямо рекомендується країнам-учасникам (серед яких є й Україна) введення кримінальної відповідальності юридичних осіб за певні злочинні діяння [23, 11]. Таким чином, питання притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності набуло значного поширення на міжнародному рівні та в законодавстві окремих держав, та дає підстави для того, щоб вважати доцільним впровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб і в Україні.

Що стосується стягнень, які застосовуються до юридичних осіб в Україні, то механізм їхнього застосування детально було регламентовано в Законі України "Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень". Але особливістю даного питання є те, що обов'язковою підставою притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності слід визнати діяння, якщо воно вчиняється суб'єктом, уповноваженим юридичною особою діяти від її імені, в інтересах та/або на користь юридичної особи, з відома або за наявності відповідної санкції органу управління чи власника юридичної особи. При цьому вина юридичної особи опосередковується через винну поведінку суб'єкта, уповноваженого юридичною особою діяти в її інтересах [24, 93].

У результаті проведеного дослідження, можемо зробити наступні висновки:

1. У практиці склалися 3 концепції розуміння кримінальної відповідальності юридичних осіб, серед яких: а) повне заперечення інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб. Цим шляхом пішли деякі країни Східної Європи - Болгарія, Угорщина, Польща; б) повне визнання інституту кримінальної відповідальності юридичної особи. У деяких країнах принцип кримінальної відповідальності юридичної особи не усуває кримінальної відповідальності фізичної особи. Такий принцип закріплено в Кримінальному кодексі Франції, послідовниками також стали КНР, Литва, Молдова, Естонія. Кримінальний кодекс Ісландії і Норвегії передбачають, що санкції щодо юридичної особи можуть бути застосовані навіть в тому випадку, якщо конкретна винна (фізична особа) не установлена або не може бути покарана за злочин; в) застосування непрямої кримінальної відповідальності юридичних осіб. Прикладом цього є Німеччина, Австрія тощо.

2. У країнах, де закон допускає кримінальну відповідальність юридичної особи, прийнято вважати, що провина його втілюється у винній поведінці керівника або представників. Відповідальність юридичних осіб обумовлена наявністю двох обставин: 1) злочинне діяння має бути здійснено на користь юридичної особи; 2) злочинне діяння має бути здійснено його керівником або представником.

Така формула в тому або іншому вигляді закріплена в більшості кримінальних законодавств, які передбачають даний інститут. В європейському праві поширена доктрина *altar ego*, згідно якої дії більшості службовців керівного складу корпорації ототожнюються з діями самої корпорації (Англія, Уельс, Франція).

Таким чином, відповідальність корпорації і її керівників (представників) не має жорсткого зв'язку, тобто юридична особа може бути притягнена до кримінальної відповідальності незалежно від покарання або навіть від притягнення до відповідальності фізичної особи. Так, згідно Кримінальним кодексом Нідерландів (ч.2 ст.51), "якщо кримінальне правопорушення здійснюється юридичною особою, то в порушенні кримінальної справи можуть бути прийняті заходи, наскільки це можливо, відповідно до закону: 1) відносно юридичної особи; 2) відносно тих, хто дав завдання зробити це кримінальне правопорушення, і тих, хто керував цією протиправною поведінкою; 3) спільно відносно осіб, згаданих у пунктах (1) і (2)".

3. Законодавство європейських країн неоднаково визначає коло юридичних осіб, які можуть бути суб'єктами кримінальної відповідальності. Згідно КК Бельгії, Данії, Ісландії, Франції це коло включає не лише комерційні підприємства, але і юридичні особи публічного права, у тому числі органи влади і місцевого самоврядування. Виключення складає лише держава, яка не може бути суб'єктом кримінальної відповідальності. Кримінальна відповідальність юридичних осіб публічного права носить більш обмежений характер. Кримінальні кодекси КНР, Литви, Норвегії передбачають відповідальність лише юридичних осіб приватного права або взагалі лише комерційних організацій.

4. Коло правопорушень, щодо здійснення яких передбачено кримінальну відповідальність юридичних осіб досить широке, а в деяких країнах взагалі немає розмежування злочинних діянь залежно від суб'єкта правопорушення (юридичної або фізичної особи).

5. Як показує аналіз сучасного кримінального законодавства країн світу, окрім штрафу до корпорацій найчастіше застосовуються наступні санкції: спеціальна конфіскація (Албанія, Бельгія, Ірак, США, Франція); обмеження діяльності юридичної особи, у тому числі заборона займатися окремими видами діяльності, закриття підрозділів або філій (Албанія, Бельгія, Іспанія, Литва, Молдова, Перу, Франція); тимчасове припинення діяльності юридичної особи (Іспанія, Перу); ліквідація юридичної особи (Бельгія, Литва, Молдова, Перу, Франція).

Таким чином, покарання юридичних осіб у країнах континентальної Європи, носять у більшості майновий характер (штраф, заборони, обмеження), а також можуть впливати на репутацію.

Досвід становлення кримінальної відповідальності юридичних осіб за кордоном, безумовно, є корисним для вітчизняної правової науки. Практика застосування кримінальної відповідальності юридичних осіб у багатьох розвинених країнах дає підставу стверджувати, що кримінальна відповідальність юридичних осіб не лише можлива, але інколи навіть необхідна, особливо стосовно розвитку економіки, яка зосереджує великі капітали в руках недержавних утворень.

Отже, слід також зазначити, що наскільки б не була складною проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб, нею необхідно займатися. Крім того, положення закону про кримінальну відповідальність вимагають постійного уточнення та вдосконалення на сучасному етапі розвитку нашого суспільства та держави з метою забезпечення адекватності норм кримінального права демократичному розвитку суспільних відносин. На наш погляд, належна регламентація названого інституту здатна істотно упорядкувати діяльність юридичних осіб і значно підвищити реальну захищеність їх прав і законних інтересів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Уголовный кодекс Нидерландов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://law/edu.ru>.
2. Hans Lensing. The Dutch Penal Code from a comparative perspective // The Dutch Penal Code P. 22/
3. Уголовный кодекс Франции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://law/edu.ru>.
4. Крылова Н.Е. Основные черты нового Уголовного кодекса Франции / Н.Е. Крылова. – М.: СПАРК, 1996. – 124 с.
5. Уголовный кодекс Германии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://law/edu.ru>.
6. Уголовный кодекс Австрии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://law/edu.ru>.

7. Уголовный кодекс Бельгии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://law/edu.ru>.
8. Зарубежное законодательство на русском языке [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.worldbiz.ru/analytics>.
9. Минин Р.В. Институт уголовной ответственности юридических лиц в России: проблемы обусловленности и регламентации: автореф. дис. на соиск. учен. степени к.ю.н: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; Уголовно-исполнительное право» / Р.В. Минин. – Тюмень, 2008. – 22 с.
10. Антонова Е.Ю. Уголовная ответственность юридических лиц: монография / Е.Ю. Антонова; под ред. проф. А.И. Коробеева. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 2005. – 332 с.
11. Додонов В. Ответственность юридических лиц в современном уголовном праве / В. Додонов // Законность. – 2006. – № 4. – С. 56-60.
12. Волженкин Б.В. Уголовная ответственность юридических лиц / Б.В. Волженкин. – С.-Пб.: Изд-во С.-Петербург, юрид. ин-та Генеральной прокуратуры РФ, 1998. – 40 с.
13. Келина С.Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового УК Российской Федерации // Уголовное право: новые идеи: сб. науч. статей. – М.: ИГПАН, 1994. – С. 50-60.
14. Комоско А.А. Уголовная ответственность юридических лиц: дисс. ...к.ю.н.: спец. 12.00.08 / А.А. Комоско. – Москва, 2007. – 205 с.
15. Егорова Н. Уголовная ответственность юридических лиц за коррупционные преступления / Н. Егорова // Уголовное право. – 2003. – № 2. – С. 15–20.
16. Лейленд П. Кримінальне право: злочин, покарання, судочинство: Англійський підхід / П. Лейленд. – К.: Основи, 1996. – С. 68-71.
17. Бакатин Д.В. Закон США о коррупционной деятельности за рубежом. Некоторые вопросы применения и толкования / Д.В. Бакатин, Т.К. Ковалева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2001. – 186 с.
18. Шумилов В.М. Правовая система США: учебное пособие / В.М. Шумилов. – М.: Международные отношения, 2006. – 408 с.
19. Крылова Н.Е. Основные черты нового уголовного кодекса Франции / Н.Е. Крылова. – М.: СПАРК, 1996. – 210 с.
20. Крупко Д.І. Відповідальність за хабарництво за кримінальним правом Німеччини, Швейцарії та України (порівняльно-правове дослідження): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. к.ю.н.: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія, кримінально-виконавче право» / Д.І. Крупко; Академія адвокатури України. – К., 2005. – 39 с.
21. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001(із змінами та доповненнями на 26.10.2010) // ВВР України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
22. Михайлов О.О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. к.ю.н.: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія, кримінально-виконавче право» / О.О. Михайлов; Академія адвокатури України. – К., 2008. – 18 с.
23. Омельченко І. Кримінальна відповідальність за ухилення від сплати податків / І. Омельченко // Юридичний журнал. – 2009. – №6. – С. 100-102.
24. Митрофанов І. Проблеми визнання юридичної особи суб'єктом кримінальної відповідальності / І. Митрофанов // Право і суспільство. – 2010. – №1. – С. 89-94.